

SPOŁECZNE I PRAWNE ASPEKTY PODWYŻSZENIA NORM DOBROSTANU BYDŁA MLECZNEGO W WYBRANYCH KRAJACH EUROPEJSKICH I W POLSCE

Agata Malak-Rawlikowska, Monika Gębska, Edyta Spaltabaka

Katedra Ekonomiki i Organizacji Przedsiębiorstw Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego
w Warszawie

Kierownik: prof. dr hab. Henryk Runowski

Słowa kluczowe: dobrostan zwierząt, bydło mleczne, podwyższone standardy dobrostanu, społeczeństwo

Key words: animal welfare, dairy cattle, upgraded animal welfare standards, society

S y n o p s i s. Przedstawiono przegląd prawa, prywatnych standardów i inicjatyw europejskich dotyczących dobrostanu bydła mlecznego oraz odniesiono je do doświadczeń polskich w tym zakresie. Przedstawiono również stosunek konsumentów, organizacji pozarządowych i detalistów do kwestii dobrostanu. Stwierdzono, że konsumenci chcą, aby zwierzęta traktowane były humanitarnie, jednak nie mają wystarczającej wiedzy na temat systemów utrzymywania bydła i dobrostanu zwierząt. Do najważniejszych aspektów dobrostanu bydła zaliczyć można dostęp do pastwiska, unikanie wiazania zwierząt, efektywny ubój bez okaleczania i świadomości zwierząt. Unijna legislacja dotycząca dobrostanu jest bardzo ogólna, wiele kluczowych problemów nie znajduje w niej pełnego rozwiązania. Przepisy prawne większości krajów członkowskich nie wykraczają poza prawo unijne. Podwyższone normy obowiązują w prawodawstwie Szwecji, Niemiec i Wielkiej Brytanii. W Unii Europejskiej zarejestrowano wiele prywatnych standardów wdrażających podwyższone normy dobrostanu zwierząt. Doświadczenia Polski w tym zakresie są bardzo skromne.

WSTĘP

Człowiek od wieków wykorzystuje zwierzęta do różnych celów, głównie na spożycie mięsa i produktów. Pojęcie dobrostanu zwierząt jest definiowane na bardzo wiele różnych sposobów¹, np.: jako odczucia zwierząt [Duncan 1996], jako stan, w którym zwierzę jest w stanie dostosować się do warunków otoczenia [Broom 1996] lub też jako stan harmonii pomiędzy zwierzęciem a jego środowiskiem, wyrażający się prawidłowym funkcjonowaniem fizjologicznym i psychicznym, żywotnością oraz wysoką jakością życia [Pisula 1999]. U źródeł tych wszystkich definicji znajduje się prawo zwierząt do humanitarnego ich traktowania, zgodnego z ich naturą i naturalnym środowiskiem [Benson, Rollin 2004].

¹ Przegląd definicji przedstawia szeroko m. in. Herbut, Walczak 2004.

Dobrostan zwierząt nie jest problemem nowym od dawna jest przedmiotem zainteresowań naukowców w kontekście wpływu różnych warunków środowiska na zwierzę i jego zachowanie. Jednakże szersze zainteresowanie polityczne i społeczne tym zagadnieniem pojawiło się stosunkowo niedawno. Jednym z pierwszych objawów tego zainteresowania była legislacja Unii Europejskiej, która w drugiej połowie lat 90. wprowadziła normy utrzymania zwierząt, spełniające wymogi ich dobrostanu. Ostatnio, w ramach reformy wspólnej polityki rolnej z 2003 roku, konieczność przestrzegania zasad dobrostanu zwierząt została sformułowana w ramach wymogów tzw. wzajemnej zgodności (*cross-compliance*), których spełnienie warunkuje m in. otrzymanie płatności bezpośrednich przez rolników. W ostatnich latach coraz częściej toczy się ożywiona dyskusja na temat potrzeby doprecyzowania i podwyższenia istniejących standardów dobrostanu zwierząt, rozpoczętą na forum Komisji Europejskiej przez niektóre państwa członkowskie.

Wobec rosnącego zainteresowania problematyką dobrostanu powstała pilna potrzeba przeglądu dotychczasowych doświadczeń we wprowadzaniu standardów dobrostanu zwierząt, w poszczególnych krajach członkowskich. Nasuwa się także pytanie o skutki ekonomiczne podwyższania norm utrzymania zwierząt. W opracowaniu przedstawiono przegląd prawa, standardów i inicjatyw europejskich dotyczących dobrostanu bydła mlecznego oraz odniesiono je do doświadczeń Polskich w tym zakresie. Przedstawiono również stosunek konsumentów, organizacji pozarządowych i detalistów do kwestii dobrostanu oraz wnioski i rekomendacje.

DANE I METODYKA BADAŃ

Prezentowane badania wykonano w ramach projektu Econ Welfare finansowanego z 7 Programu Ramowego UE². Projekt dotyczy instrumentów, wspomagających wdrożenie standardów dobrostanu zwierząt gospodarskich (trzody chlewnej, drobiu, bydła mięsnego i mlecznego) w Polsce i w innych krajach Unii Europejskiej. Do ważniejszych celów projektu należą: porównanie dotychczas funkcjonujących regulacji prawnych i innych inicjatyw dotyczących dobrostanu zwierząt w wybranych krajach, ocena ich efektywności, wypracowanie instrumentów, które mogą przyczynić się do bardziej efektywnego wdrażania zasad *animal welfare*, oceny ekonomicznych korzyści i kosztów wdrażania podwyższonych standardów dobrostanu zwierząt.

Do przeprowadzenia badań wykorzystano przegląd międzynarodowej oraz krajowej literatury (z 8 państw uczestniczących w projekcie³), wspartej przez wywiady telefoniczne (tam gdzie nie znaleziono źródeł wtórnych). Przegląd dotyczył najważniejszych problemów dobrostanu zwierząt gospodarskich, postrzegania dobrostanu w społeczeństwie, jak i inicjatyw związanych z jego podwyższaniem.

Dodatkowo, w celu określenia najważniejszych problemów dobrostanu zwierząt, wykorzystano międzynarodowy panel ekspertów, składający się z przedstawicieli wszystkich państw uczestniczących w projekcie. Przegląd prawa i inicjatyw (w tym standardów) związanych z dobrostanem zwierząt, przygotowano na podstawie szczegółowych kwestionariu-

² Projekt Econ Welfare – *Good animal welfare in a socio-economic context: project to promote insight on the impact for the animal, the production chain and society of upgrading animal welfare standards*. Grant agreement no. 213095.

³ Włochy, Niemcy, Wielka Brytania, Holandia, Szwecja, Polska, Hiszpania oraz Macedonia.

szy porównawczych (dla każdego kraju, każdej regulacji i inicjatywy oddzielnie), poszerzonych ankietą, składającą się z kilkudziesięciu pytań.

INICJATYWA – STANDARD – NORMA

Przez inicjatywy, związane z dobrostanem zwierząt, rozumie się wszelkie działania prowadzące do podwyższenia dobrostanu zwierząt w poszczególnych krajach Unii Europejskiej. Do inicjatyw zaliczyć można np.: prawo krajowe, prywatne standardy dobrostanu, praktyki oznaczania produktów (*labelling*), akcje informacyjne, edukację, badania naukowe lub innego rodzaju inicjatywy, np. detalistów, przetwórców.

Przez standard dobrostanu rozumie się zebrany pod jedną „nazwą-marką” zestaw szczegółowych norm i warunków, które muszą spełnić podmioty dostarczające produkty, oznaczone „marką” danego standardu. Przez podwyższony standard dobrostanu rozumie się taki standard, który zawiera wyższe (bardziej szczegółowe, bardziej restrykcyjne) normy dobrostanu zwierząt niż prawo UE.

Norma dobrostanu jest rozumiana jako szczegółowa regulacja pojedynczego aspektu dobrostanu zwierząt, np. norma minimalnej powierzchni stanowiska dla krowy, norma natężenia oświetlenia w oborze, udział pasz objętościowych w dawce pokarmowej.

NAJWAŻNIEJSZE PROBLEMY DOBROSTANU BYDŁA

Dobrostan można określić jako stan charakteryzujący zdrowie fizyczne, jak i psychiczne zwierząt. Zgodnie z zaleceniem *Farm Animal Welfare Council* powinien realizować pięć podstawowych zasad, według których zwierzęta powinny być chronione od:

- głodu i pragnienia,
- dyskomfortu, przez zapewnienie odpowiedniego środowiska życia (wraz z miejscem schronienia i odpoczynku),
- bólu, ran i chorób, przez zapewnienie właściwej opieki, możliwie szybkiej diagnozy i skutecznego leczenia,
- strachu i stresu, przez eliminowanie zbędnego cierpienia.

Zwierzęta powinny mieć także możliwość wyrażania naturalnego zachowania, przez zapewnienie im wystarczającej przestrzeni, właściwego jej wyposażenia oraz możliwości kontaktów społecznych.

Ocena dobrostanu dokonywana jest na podstawie stanu zdrowia, fizjologii i zachowania się zwierząt. Na podstawie tych parametrów powstało wiele szczegółowych zaleceń dotyczących utrzymania zwierząt. Zakres czynników decydujących o dobrostanie zwierząt jest bardzo obszerny i dotyczy według Frasersa i Brooma [za Reklewskim 2003]:

- złego traktowania zwierząt,
- zaniedbań i złego zarządzania stadem,
- niedostatecznej pielęgnacji,
- chorób i braku ich leczenia,
- nieodpowiedniego zaplecza budynków,
- możliwości wystąpienia kontuzji zwierząt podczas transportu, załadunku oraz rozładunku,
- postępowania przed ubojem i podczas uboju.

W kontekście pojawiających się problemów oraz doświadczeń wybranych krajów członkowskich UE (patrz metodologia), międzynarodowy zespół ekspertów, zgromadzony w Madrycie w 2009 roku w ramach projektu Econ Welfare, opracował listę wybranych, najważniejszych aspektów/problemów dobrostanu bydła mlecznego, do których należą:

- obecność i udział pasz objętościowych w diecie,
- dostęp do pastwiska,
- warunki umożliwiające swobodne pobieranie pokarmu i wody,
- obecność ściółki w pomieszczeniach, w których przebywa bydło oraz w pojazdach transportowych,
- unikanie wiazania i utrzymywania zwierząt pojedynczo,
- odpowiednia powierzchnia stanowiska/legowiska,
- unikanie elektrycznych stymulatorów,
- pojenie zwierząt przed transportem,
- odpowiednio nachylone kładki, umożliwiające zwierzętom wejście do pojazdu,
- efektywny ubój bez okaleczania i świadomości zwierząt,
- edukacja osób pracujących przy uboju⁴.

Wybór tych problemów dobrostanu krów, dodatkowo wsparto analizą literatury międzynarodowej [Cozzi 2009, Rossi 2006], która ze względu na jej obszerność nie zostanie zaprezentowana w opracowaniu, jednak szeroko została przedstawiona w *Report on advantages of current animal welfare standards* [Econ Welfare 2009]. Wymienione aspekty i problemy dobrostanu krów mlecznych stanowią jednocześnie kryterium analizy legislacji unijnej, porównania prawa krajowego oraz standardów dobrostanu przedstawionych w dalszej części artykułu.

SPOŁECZEŃSTWO A DOBROSTAN

KONSUMENT I ORGANIZACJE KONSUMENCKIE

Stosunek społeczeństwa do kwestii dobrostanu zwierząt gospodarskich bardzo trafnie opisuje cytat z raportu *On the future of animal husbandry*, opracowanego przez niemieckie Ministerstwo Rolnictwa: *...Postrzeganie dobrostanu zwierząt przez konsumenta zmieniło się znacznie na przestrzeni czasu. Obecnie zwierzęta są uważane jako niezależne byty podczas gdy w przeszłości traktowano je jako inwentarz produkcyjny. (...)Konsument chciałby aby zwierzęta utrzymywane były w warunkach/systemach „naturalnych”, a ich traktowanie było humanitarne. Transport i ubój są także często przedmiotem troski społecznej. Pomimo to konsumenci najczęściej nie skupiają uwagi na szczegółowych aspektach hodowli, utrzymania, transportu i uboju zwierząt...*

Przeprowadzone badania wskazują, że w ostatnich latach wzrasta świadomość społeczna w zakresie problemów związanych z użytkowym utrzymaniem zwierząt i ich dobrostanem, lecz nadal jest niewystarczająca. Konsument chce, aby zwierzęta były traktowane w sposób humanitarny i bliski jego środowisku naturalnemu, nie ma jednak wiedzy ani świadomości na temat szczegółowych aspektów dobrostanu zwierząt, a w szczególności bydła,

⁴ Econ Welfare 2009: Report on (dis) advantages of current animal welfare standards for animals, based on the main findings of EU and national research project [Malak-Rawlikowska A., Gębska M., Majewski E. Chapter 3. Dairy Cows, str. 39-70].

którego dobrostan z reguły jest oceniany bardzo dobrze. Zgodnie z badaniami Eurobarometru [2005] i Welfare Quality Project [niepublikowane raporty z badań 2009] – tylko od 3% konsumentów w Norwegii do 16% we Włoszech, ocenia poziom dobrostanu krów jako niski. Za główny i prawie jedyny problem dobrostanu bydła uważa się ograniczony dostęp do pastwiska i wybiegów, co potwierdza wcześniej postawione tezy.

Zainteresowanie konsumentów kwestiami dobrostanu jest zróżnicowane w zależności od kraju. W niektórych krajach np.: w Polsce, Hiszpanii i Włoszech, zainteresowanie problemem okazało się znikome. Nie obserwowano także żadnego zaangażowania organizacji i związków konsumenckich. Natomiast w krajach takich, jak: Szwecja, Holandia, Niemcy i Wielka Brytania, stwierdzono bardzo wysoką aktywność tych organizacji, często doradzających i promujących wybór produktów o podwyższonym poziomie standardów dobrostanu zwierząt.

ORGANIZACJE POZARZĄDOWE

Głównymi zainteresowanymi jakością i poprawą dobrostanu zwierząt gospodarskich są organizacje ekologiczne oraz organizacje walczące o prawa zwierząt. W każdym z badanych państw, znajduje się kilka lub kilkanaście takich organizacji, np. w Polsce – GAJA, VIVA, Animals. Z reguły promują one ekstensywną hodowlę bydła, w ramach rolnictwa ekologicznego, zachęcają do spożywania produktów uzyskanych z zachowaniem podwyższonych standardów dobrostanu lub nagłaśniają podstawowe problemy dobrostanu zwierząt przez publikacje w mediach. Działalność tego typu organizacji jest szczególnie pożyteczna dla uświadamiania społeczeństwu istnienia problemu cierpienia zwierząt. Jednakże efektem głoszenia często dość skrajnych poglądów⁵ jest postrzeganie problemów jako przesadne, co może prowadzić do odwrotnego od zamierzonego skutku.

DETALE

Handel detaliczny, za wyjątkiem sklepów z tzw. zdrową żywnością i delikatesów, z reguły niewiele uwagi poświęca dobrostanowi zwierząt. Szczególnie niskie zainteresowanie zaobserwowano w sklepach wielkopowierzchniowych, w których asortyment ogranicza się do nielicznych produktów (głównie jaj), respektujących podwyższone normy dobrostanu. Najbardziej znaczące przykłady zainteresowania i promocji tego typu produktów zaobserwowano w Wielkiej Brytanii (Tesco), we Włoszech (Coop Italia) i w Holandii (Albert Heijn), jednakże dotyczą one głównie jaj i drobiu i nie obejmują produktów mlecznych lub wołowiny. Przykładowo, we Włoszech największa sieć supermarketów Coop-Italia, oferuje szeroką gamę produktów w ramach prywatnych standardów lub marek własnych, respektujących restrykcyjne normy dobrostanu (np. *Biologici Coop*, *Eco-logici Coop*, *Solidal Coop*, *Fiorfiore Coop*). Sieć ta wspiera także badania na rzecz poprawy dobrostanu i promuje społecznie i środowiskowo odpowiedzialne odżywianie.

⁵ np. takie organizacje jak Oltre la Specie (Włochy), Associazione Animalisti Italiani, Organizzazione Protezione Animali (Włochy), Wakker Dier (Holandia), Djurens Rätt (Szwecja).

W pozostałych badanych krajach nie spotkano znaczącego zainteresowania dobrostanem zwierząt w sieciach wielkopowierzchniowych. Większość z nich nie posiada polityki tzw. współodpowiedzialności społecznej (*Corporate Social Responsibility*), w ramach której można by było zaznaczyć problemy dobrostanu zwierząt. Obecność marek ekologicznych lub innych o podwyższonych normach jest widoczna w krajach, w których marki te istnieją, lecz jest ona raczej skutkiem popytu niewielkiej grupy świadomych konsumentów, niż wynika z polityki sieci.

DOBROSTAN BYDŁA W PRAWIE EUROPEJSKIM I KRAJOWYM

LEGISLACJA UNII EUROPEJSKIEJ

Kwestie dobrostanu zwierząt gospodarskich w Unii Europejskiej reguluje Dyrektywa nr 806/2003 z 14 kwietnia 2003 roku. Zapisy tej dyrektywy są jednak bardzo ogólne. Wiele wymienionych wcześniej kluczowych problemów dobrostanu bydła nie znajduje pełnego rozwiązania. W dyrektywie nie ma zapisów dotyczących dostępu do pasz objętościowych i pastwiska, ściółki na stanowiskach dla bydła lub pojenia zwierząt przed transportem. Zagadnienia te nie są w żaden sposób regulowane przez prawodawstwo europejskie. Problemy takie, jak: dostęp do pokarmu i wody są uregulowane bardzo ogólnie. W dyrektywie znajduje się zapis mówiący, że urządzenia służące do zadawania paszy i pojenia muszą być skonstruowane tak, aby nie stanowiły zagrożenia dla zwierząt i minimalizowały rywalizację o pokarm i wodę. Jest to zapis bardzo nieprecyzyjny i dający wiele swobody interpretacyjnej. Co to znaczy minimalizacja rywalizacji o pokarm i wodę? Jaki jest próg graniczny? Niezależnie od stosowanego rozwiązania każdy rolnik może twierdzić, że przestrzega tego zapisu, ponieważ minimalizuje rywalizację zwierząt o pokarm i wodę. Tak ogólny zapis, w świetle kluczowych problemów dobrostanu jest niewystarczający. Dodatkowo należy wymienić grupę zagadnień, które uregulowane są w sposób umożliwiający stosowanie niekorzystnych dla zwierząt rozwiązań. Dopuszczone są np. systemy chowu uwięziowego i bez dostępu bydła do wybiegu czy pastwiska.

Do prawodawstwa unijnego w zakresie dobrostanu zwierząt gospodarskich należy zaliczyć także unijne prawo ekologiczne. Przepisy ekologiczne są znacznie bardziej restrykcyjne i szczegółowe, niż prawo dotyczące produkcji konwencjonalnej. Dla przykładu w prawie konwencjonalnym nie ma zapisów regulujących ilość pasz objętościowych w dawce pokarmowej dla krowy. W prawie regulującym produkcję metodami ekologicznymi znajduje się zapis zalecający dostarczenie z pasz objętościowych minimum 60% pobieranej przez krowę suchej masy. Dyrektywa odnosząca się do gospodarstw konwencjonalnych stanowi, że zwierzęta muszą mieć w gospodarstwie tyle miejsca, ile według istniejącej wiedzy jest niezbędne, aby miały wystarczającą swobodę ruchów. Nie ma natomiast żadnych przepisów mówiących o dostępie do wybiegu lub pastwiska. Prawo ekologiczne zawiera już szczegółowe normy w tym zakresie. Przykładowo, minimalna powierzchnia dla krowy mlecznej wynosi 6 m² w oborze oraz 4,5 m² na zewnątrz. Prawo to stanowi bazę dla wielu podwyższonych (względem prawa unijnego) standardów dobrostanu, których porównanie zostało przedstawione w dalszej części artykułu.

LEGISLACJE KRAJOWE

W większości państw Unii Europejskiej krajowe regulacje prawne w zakresie dobrostanu zwierząt gospodarskich, w tym bydła mlecznego, nie wykraczają poza ramy nadane przez prawo unijne (tu i w dalszej części pracy przez prawo unijne rozumie się prawodawstwo odnoszące się do rolnictwa tradycyjnego). Do krajów takich, zaliczyć należy m.in. Polskę, Włochy, Hiszpanię i Holandię. W większości kraje te bezpośrednio przejęły zapisy prawa unijnego do swoich wewnętrznych aktów prawnych.

W odniesieniu do Polski dodatkowym problemem są okresy przejściowe. Są one niewątpliwie potrzebne i konieczne, aby rolnicy mieli czas na dostosowanie się do nowych przepisów. Jednocześnie ma to negatywne konsekwencje. To, co w Unii jest powszechnie stosowane, w Polsce nadal pozostaje zbiorem zaleceń, które zaczną obowiązywać w bliższej lub dalszej przyszłości. Jedynie gospodarstwa, które inwestowały w nowe budynki inwentarskie po 2004 roku, są w pełni dostosowane do unijnych wymogów. Z remontem starych obór, rolnicy często zwlekają do ostatniej chwili. Sytuacja ta powoduje, że prawo unijne, mimo iż jest już odpowiednio zaadaptowane w krajowych przepisach, zacznie w Polsce w pełni obowiązywać dopiero za kilka lat.

W krajach takich, jak: Szwecja, Niemcy i Wielka Brytania prawo krajowe dotyczące dobrostanu bydła mlecznego jest podwyższone względem unijnego o dodatkowe przepisy, szczegółowe i restrykcyjne.

W Szwecji obecnie obowiązujące prawo, dotyczące dobrostanu zwierząt weszło w życie w 1988 roku. Oryginalne zapisy były w ciągu ostatnich 10 lat wielokrotnie zmieniane. W 2007 roku zakazano utrzymywania zwierząt w oborach więziowych, z wyjątkiem starych budynków, które muszą zostać dostosowane do nowych regulacji. W porównaniu do minimalnych wymagań Unii Europejskiej, prawo szwedzkie zawiera wiele przepisów o zastrzonym charakterze oraz reguluje kilka kwestii nieuwzględnionych w legislacji europejskiej. Spośród objętych badaniem krajów europejskich, prawodawstwo Szwecji w zakresie dobrostanu zwierząt, najbardziej wykracza poza normy określone przez Unię Europejską. Najważniejsze kluczowe problemy dobrostanu bydła, objęte zastrzonymi przepisami to:

- dostęp do pasz objętościowych,
- unikanie rywalizacji wśród zwierząt o pokarm i wodę,
- ściółka w miejscu przeznaczonym do leżenia dla krów,
- unikanie wiązania i trzymania zwierząt w odosobnieniu od reszty stada,
- przestrzeń dostępna dla zwierzęcia,
- konstrukcja ramp i przejść w środkach transportu dla bydła,
- unikanie elektrycznych treserów,
- efektywność uboju.

W Niemczech pierwsze przepisy dotyczące dobrostanu zwierząt uchwalono w 1972 roku. W porównaniu do prawodawstwa szwedzkiego, przepisy niemieckie zastrzegają ponad poziom unijny, mniejszą liczbę kluczowych problemów dobrostanu:

- dostęp do pasz objętościowych,
- konstrukcja ramp i przejść w środkach transportu dla bydła,
- unikanie elektrycznych treserów,
- efektywność uboju.

Mocną stroną prawodawstwa szwedzkiego i niemieckiego jest objęcie regulacjami wielu kluczowych problemów dobrostanu, które nie są regulowane na poziomie legislacji unij-

nej lub regulowane są w sposób bardzo ogólny, takie jak np.: dostęp do pasz objętościowych, warunki transportu i uboju, przestrzeń przypadająca na jedno zwierzę.

W przypadku Wielkiej Brytanii, przepisy krajowe nie różnią się zasadniczo od zapisów prawa unijnego. Wyjątkiem jest konieczność zapewnienia zwierzętom utrzymywanym w budynku suchego i zaścielonego miejsca do odpoczynku. Nie ma natomiast żadnych rekomendowanych oficjalnie rodzajów ściółki, jakie należałoby stosować w budynkach dla bydła.

Uogólniając, prawodawstwo Wielkiej Brytanii w zakresie dobrostanu bydła jest znacznie mniej zaostrzone względem unijnego, niż szwedzkie lub niemieckie, jednakże zawiera ważny zapis o konieczności zapewnienia zwierzętom ściółki na legowisku.

PODWYŻSZONE STANDARTY DOBROSTANU ZWIERZĄT – DOŚWIADCZENIA EUROPEJSKIE

W krajach Unii Europejskiej, oprócz ogólnego prawa unijnego i krajowego regulującego kwestie utrzymania i dobrostanu zwierząt, powstały liczne inicjatywy mające na celu podkreślenie wybranych problemów dobrostanu zwierząt przez podwyższenie niektórych, ogólnie obowiązujących norm lub dodanie nowych. Inicjatywy te w badanych krajach mają głównie postać certyfikowanych standardów, które gwarantują przestrzeganie szczegółowych norm przez produkty sprzedawane w ramach danej marki-standardu. Standardy te można podzielić na dwie grupy: ekologiczne – stosujące jako podstawę normy dla rolnictwa ekologicznego i konwencjonalne.

STANDARDY EKOLOGICZNE

Najbardziej znanymi standardami ekologicznymi są standardy organizacji certyfikujących takich, jak: Bioland (Niemcy), Naturland (Niemcy), SKAL (Holandia), KRAV (Szwecja) i Soil association (Wielka Brytania).

Bioland jest standardem największego niemieckiego zrzeszenia rolników, zajmujących się produkcją metodami ekologicznymi, istniejącym od 1971. Wciąż rozwijany i ulepszany, jest standardem znanym i rozpoznawanym w całym Niemczech. Uczestnikami Biolandu są producenci oraz partnerzy handlowi. Wszyscy podlegają systemowi kontroli mającej na celu stałe sprawdzanie zgodności procesu produkcji z wymogami prawnymi rolnictwa ekologicznego UE.

Standard Naturland powstał w 1982 roku i także jest powszechnie znany. Stosują go rolnicy zrzeszeni w organizacji o tej samej nazwie, głównie z terenu Niemiec (obecnie około 1800 producentów). W 2008 roku ÖKO-Institut wskazał Naturland jako wysoce zalecany standard pod względem dobrostanu.

Holenderski SKAL powstał w 1985 roku i należy do organizacji non-profit, zajmującej się inspekcją gospodarstw ekologicznych w Holandii. W 2009 roku stosowało go około 1500 rolników oraz około 1250 zakładów przetwórstwa, handlu, importerów i hurtowni.

KRAV jest szwedzkim standardem rolnictwa ekologicznego, dotyczącym głównie produkcji mlecznej.

Brytyjski standard Soil Association jest z kolei jednym z najpopularniejszych certyfikatów rolnictwa ekologicznego.

Tabela 1. Standardy dobrostanu krów – rolnictwo ekologiczne

Wyszczególnienie problemów dobrostanu	Standardy dobrostanu krów w				
	Bioland (Niemcy)	Naturland (Niemcy)	SKAL (Holandia)	KRAV (Szwecja)	Soil Association (Wielka Brytania)
Dostęp do paszy objętościowej	UE	UE	UE	UE	UE
Zapobieganie konkurencji między krowami podczas karmienia	UE	D	UE	UE	UE
Karmienie przed transportem	N	-	-	-	-
Zapobieganie konkurencji między krowami podczas pojenia	N	-	-	-	-
Pojenie przed transportem	UE	UE	UE	UE	UE
Stosowanie kojców porodowych	N	-	-	N	-
Oświetlenie (intensywność, światło naturalne, fotoperiod)	UE	UE	UE	UE	UE
Zakaz wiązania i utrzymania indywidualnego	UE	UE	UE	UE	UE
Powierzchnia przypadająca na jedną krowę	UE	UE	UE	UE	UE
Dostęp do wybiegów	UE	UE	UE	UE	UE
Dostęp do pastwiska	UE	UE	UE	UE	D
Zakaz lub ograniczenie stosowania rusztu w podłodze	UE	UE	UE	UE	UE
Zakaz stosowania antybiotyków i hormonów	UE	UE	UE	UE	UE
Zakaz stosowania elektrycznych treserów	UE	UE	UE	UE	UE
Zakaz usuwania rogów	UE	UE	UE	UE	UE
Czas trwania transportu	D	D	-	D	D
Zakaz stosowania środków farmakologicznych podczas transportu	UE	UE	UE	UE	UE
Czas pomiędzy ogłuszaniem a ubojem	-	-	-	D	D

UE – regulacja identyczna jak w prawie UE

N – aspekt nieregulowany w prawie UE, obecny w danym standardzie

D – regulacja podwyższająca wymogi w porównaniu do prawa UE

Źródło: opracowanie własne na podstawie Econ Welfare 2009.

W tabeli 1 przedstawiono porównanie szczegółowych uregulowań dotyczących głównych problemów dobrostanu krów, zawartych w standardach ekologicznych.

Porównując wymogi prawa UE w zakresie dobrostanu zwierząt dotyczące gospodarstw ekologicznych, z wymogami wybranych standardów (tab. 1), można stwierdzić, że jedynie standard holenderski SKAL nie wykracza poza ekologiczne regulacje unijne w tym obszarze, które i tak są znacznie bardziej szczegółowe i restrykcyjne od konwencjonalnych. Pozostałe standardy podwyższają istniejące wymogi lub wprowadzają nowe normy nieregulowane dotychczas prawem unijnym. Przykładowo, w standardzie Naturland, aby zapobiegać konkurencji między krowami podczas karmienia, nawet w oborach wolnostanowiskowych musi być zapewnione miejsce do karmienia dla każdej krowy. Jedynie w przypadku żywienia *ad libitum* można zmniejszyć liczbę stanowisk.

W standardzie Soil Association sprecyzowano, że w sezonie pastwiskowym powierzchnia pastwiska powinna wynosić przynajmniej 0,27 ha na 1 krowę podczas gdy w ogólnym prawie nie precyzuje się minimalnej powierzchni. W standardach Bioland, Naturland, KRAV, skrócono czas transportu zwierząt przeznaczonych na ubój do 4 godzin lub 200 km, podczas gdy regulacja UE zaleca 8 godzin. Czas ten może nawet być przedłużony pod warunkiem zapewnienia żywności, wody oraz organizowania postojów, i wtedy łączny czas transportu może wynosić 24 godziny.

Dodatkowe wymogi, nie uwzględnione wcześniej w prawie unijnym, dotyczą konieczności i sposobu stosowania kojców porodowych (Bioland i Krav), zasad karmienia krów przed transportem oraz sposobów zapobiegania konkurencji między krowami podczas pojenia (Bioland).

BIOLAND

W zakresie dobrostanu krów najbardziej rozbudowany standard stosuje Bioland. Uwzględnia się w nim zdrowie, odporność zwierząt oraz poziom ich wydajności. Zabrania się podnoszenia produktywności kosztem zdrowia zwierząt. Standard wymaga aby przynajmniej 60% suchej masy w dawce pokarmowej pochodziło z pasz objętościowych, jako fizjologicznie niezbędnych do prawidłowego trawienia. Zgodnie z zaleceniami w okresie pastwiskowym (6 miesięcy) głównym źródłem paszy powinna być zielonka. Dodatek suszu z zielonki dozwolony jest w celu zbilansowania energii w dawce. W standardzie tym zabrania się stosowania uwięziowego systemu utrzymania krów. Jest on dozwolony jedynie wówczas, gdy krowy korzystają z pastwiska w okresie letnim lub mają regularnie dostęp do wybiegów (minimum 2 razy na tydzień). Taka forma jest traktowana jako forma przejściowa do 2010 roku, kiedy to system uwięziowy powinien zostać wyeliminowany w utrzymaniu dużych stad. Wiązanie krów możliwe będzie jedynie na krótki okres w celach leczniczych lub zapewnienia bezpieczeństwa i wyłącznie za zgodą Bioland.

W oborach wolnostanowiskowych każda krowa musi mieć miejsce pozwalające na swobodny dostęp do paszy i wody, aby wyeliminować konkurencję między zwierzętami i ewentualne kontuzje. Dobrostan zapewnić mają także legowiska dla krów, wyścielone miękką, suchą i czystą słomą oraz oświetlenie obór światłem naturalnym.

Niezwykle istotnym elementem standardu Bioland jest zmniejszenie częstości występowania urazów nóg i racic przez zapewnienie pełnej podłogi. Dla krów powyżej 350 kg jej powierzchnia w oborze powinna być nie mniejsza niż 5 m² na jedno zwierzę i 2,5 m² na wybiegu. W przypadku zwierząt o mniejszej masie ciała zaleca się, aby na każde 100 kg masy ciała przypadał minimum 1 m² pełnej podłogi w budynku i 0,75 m² na wybiegu.

Bioland reguluje także zasady postępowania z krowami podczas transportu i uboju. Zwierzęta powinny być pojone przed załadowaniem i podczas transportu. Nie zezwala się na stosowanie żadnych elektrycznych urządzeń do poganiania, przepędzania czy załadunku zwierząt, a czas transportu jest ograniczony do 4 godzin i dystansu nie dłuższego niż 200 kilometrów. Wydłużenie transportu możliwe jest w wyjątkowych przypadkach pod warunkiem właściwego pojenia i dłuższego czasu odpoczynku przed ubojem.

Dla zachowania dobrostanu zaleca się, aby ubój następował nie później niż 16 godzin od ostatniego karmienia.

STANDARDY DLA ROLNICTWA KONWENCJONALNEGO

Rolnicy produkujący w sposób konwencjonalny również zainteresowali się możliwością certyfikowania produkcji i w efekcie stosują podwyższone wymogi w zakresie dobrostanu krów mlecznych. Przykładami standardów stosowanych w rolnictwie konwencjonalnym są Neuland (Niemcy), Agriqualitf (Włochy), LAIQ (Włochy), Marks & Spencer (Wielka Brytania) oraz Freedom food – RSPCA (Wielka Brytania).

Neuland powstał w 1989 roku w celu promowania nowej koncepcji chowu zwierząt z uwzględnieniem potrzeb różnych gatunków, ochrony środowiska, jakości oraz przejrzystości z punktu widzenia konsumentów. Dotyczy produktów, których udział w rynku nie przekracza 1%, ale jest rozpoznawalny. Powstał przy współdziałaniu rolników, konsumentów oraz organizacji chroniących środowisko.

Włoski standard Agriqualita uwzględnia dobrostan krów jako element zapewnienia bezpieczeństwa żywności. LAIQ (*Legambiente for an Italian Quality Agriculture*) podobnie jak Agriqualita jest standardem mającym na uwadze bezpieczeństwo żywności, dbałość o środowisko oraz promującym systemy trwałego rozwoju rolnictwa. Uwzględnia także wiele aspektów dotyczących dobrostanu krów mlecznych.

Jednym ze standardów należących do sieci handlowych jest brytyjski standard Marks & Spencer, którego rolą jest zapewnienie konsumentów, że kupowane produkty wytworzone zostały z poszanowaniem potrzeb zwierząt i przy zachowaniu wymogów dobrostanu.

Najbardziej znanym standardem rolnictwa konwencjonalnego w Wielkiej Brytanii jest Freedom Food (RSPCA). Głównym celem powstania tego standardu był właśnie dobrostan zwierząt gospodarskich podczas chowu, transportu i uboju.

Tabela 2. Standardy dobrostanu krów – rolnictwo konwencjonalne

Wyszczególnienie problemów dobrostanu	Standardy dobrostanu krów				
	Neuland (Niemcy)	Agriqualita (Włochy)	LAIQ (Włochy)	Marks & Spencer (Wlk. Brytania)	RSPCA (Wlk. Brytania)
Dostęp do paszy objętościowej	N	-	-	-	N
Zapobieganie konkurencji między krowami podczas karmienia	UE	UE	UE	UE	D
Karmienie przed transportem	-	-	-	-	N
Zapobieganie konkurencji podczas pojenia	N	-	-	N	N
Pojenie przed transportem	-	-	-	-	N
Ścielenie legowisk	N	-	-	N	N
Zezwolenie na stosowanie kojców porodowych	-	-	-	-	N
Ścielenie podłóg w środkach transportu	UE	UE	UE	UE	D
Zapewnienie właściwej temperatury	UE	UE	UE	UE	D
Jakość powietrza (wentylacja)	UE	UE	UE	UE	D
Oświetlenie (intensywność, światło naturalne, fotoperiod)	-	-	N	-	N
Zakaz wiązania i indywidualnego utrzymania	D	D	UE	D	D
Powierzchnia przypadająca na 1 krowę	N	-	-	-	N
Dostęp do wybiegów	N	-	-	-	N
Dostęp do pastwiska	N	-	-	-	N
Nachylenie ramp do załadunku zwierząt	UE	UE	UE	UE	D
Zakaz lub ograniczenie rusztu w podłodze	N	N	-	-	N
Zakaz stosowania antybiotyków, hormonów	N	-	-	-	-
Zakaz stosowania elektrycznych treserów	UE	UE	UE	UE	D
Zakaz pozbawiania rogów	N	-	N	-	N
Długość podróży	D	UE	D	UE	D
Zakaz stosowania środków farmakologicznych w transporcie	D	UE	UE	UE	UE

UE – regulacja identyczna jak w prawie UE

N – aspekt nieregulowany w prawie UE

D – regulacja podwyższająca wymogi w porównaniu do prawa UE

Źródło: opracowanie własne na podstawie Econ Welfare 2009.

Z tabeli 2 wynika, że standardy dla rolnictwa konwencjonalnego o wiele częściej wykraczają poza prawo unijne w obszarze dotyczącym dobrostanu zwierząt, niż wymienione wcześniej standardy ekologiczne. Wynika to z tego, iż legislacja dotycząca rolnictwa ekologicznego jest bardziej precyzyjna i restrykcyjna od konwencjonalnej. Każdy z wymienionych w tabeli 2 standardów, zawiera normy, które są bardziej restrykcyjne lub wręcz nieobecne w ogólnym prawie. Najczęściej zaczerpnięte są one z rolnictwa ekologicznego, ale także często wykraczają poza nie. Najbardziej restrykcyjnym i złożonym jest brytyjski Freedom Food (RSPCA).

FREEDOM FOOD

W standardzie Freedom Food należącym do organizacji RSPCA, zapisano obowiązek zapewnienia paszy objętościowej w taki sposób, aby krowy mogły zaspokajać naturalną potrzebę przeżuwania. W sezonie pastwiskowym krowy muszą mieć dostęp do pastwiska przez 4-5 godzin dziennie, przy obsadzie optymalnej 10-12 krów – do maksymalnie 20 krów na 1 akr. Podczas pobierania pokarmu i wody krowy muszą mieć tyle miejsca, aby nie musiały o nie konkurować. Zaleca się, aby w budynku system pojenia zapewniał równoczesny dostęp do wody 10% stada. Krowy muszą mieć także stały dostęp do obszaru wypoczynkowego wyścielonego, suchego o powierzchni wystarczającej do leżenia wszystkich krów równocześnie i w sposób pozwalający przyjąć im naturalne pozycje ciała.

Krowy cielące się powinno się odseparować od stada i zapewnić im w budynku wyścielony boks o powierzchni na wygodną obsługę krowy i cielaka. Na każde 100 krów w gospodarstwie powinno być minimum 5 boksów.

Istotnym czynnikiem dla dobrostanu zwierząt jest także właściwa wentylacja budynków, umożliwiająca swobodny ruch powietrza, nie powodująca przeciągów, zabezpieczająca jednocześnie przed deszczem i śniegiem. Zanieczyszczenie kurzem powietrza nie może przekraczać 10 mg/m³, poziom amoniaku – 25 ppm, natomiast wilgotność – 80%.

Standard precyzyjnie podaje natężenie światła dziennego w budynkach. Krowy utrzymywane w budynkach muszą mieć dostęp do światła dziennego o natężeniu 200 luxów, mierzonego na poziomie oczu krowy. W godzinach nocnych natężenie oświetlenia należy zmniejszać. Także w tym standardzie zabrania się wiązania krów, z wyjątkiem czasu przeprowadzenia zabiegów weterynaryjnych.

Powierzchnia przeznaczona na krowę musi być powiększona, gdy zwierzęta mają rogi. Pozwala się natomiast na stosowanie podłóg rusztowych, ale muszą być czyszczone minimum 2 razy dziennie i nie mogą powodować uszkodzeń nóg ani racic. Podobnie, jak w standardzie Bioland, zabrania się używania treserów elektrycznych oraz usuwania rogów dorosłym krowom. Zasady postępowania podczas transportu uwzględniają nachylenie podłogi pochylni do załadunku i rozładunku. Maksymalnie może ono wynosić 26 stopni. Rampy służące do załadunku i rozładunku zwierząt powinny być przykryte ściółką, a bramki tak zaprojektowane, żeby krowy mogły przechodzić przez nie bez problemów.

Zaleca się, aby krowy miały dostęp do pokarmu nie później niż na 4 godziny przed transportem i aby miały dostęp do paszy i wody podczas transportu. Transport nie może trwać dłużej niż 8 godzin, wliczając załadunek. Podłoga wszystkich środków transportu musi być wyścielona, aby zapewnić krowom bezpieczeństwo.

Podsumowując omówione standardy rolnictwa ekologicznego i konwencjonalnego należy stwierdzić, że mają one wiele cech wspólnych. Regulują zasady utrzymania, żywienia, pojenia i postępowania ze zwierzętami gospodarskimi podczas chowu, transportu i uboju. Wszystkie mają na celu przede wszystkim podniesienie dobrostanu zwierząt, ale także w pewien sposób edukują konsumentów, którzy coraz częściej zwracają uwagę na pochodzenie produktów żywnościowych i sposób ich pozyskania.

STANDARDY I INICJATYWY W POLSCE

W porównaniu z bardzo szeroką gamą standardów funkcjonujących w opisanych powyżej krajach, doświadczenia Polski w tym zakresie są bardzo skromne. Inicjatywy związane z dobrostanem zwierząt ograniczają się głównie do aktywności organizacji walczących o prawa zwierząt, m.in. klub GAJA oraz do akcji edukacyjnych i szkoleń, finansowanych ze środków państwowych i unijnych. W Polsce, za wyjątkiem marek rolnictwa ekologicznego, takich jak np. Ekoland, nie zarejestrowano żadnych standardów zawierających podwyższone normy dobrostanu zwierząt, w tym również krów mlecznych. Jako pierwszy na naszym rynku (poza ekologicznymi), zarejestrowany został w 2009 roku standard dotyczący wołowiny, o nazwie QMP – *Quality Meat Produkt*, jest on jednak standardem, gwarantującym raczej przestrzeganie zapisanych w prawie norm dobrostanu, niż ich podwyższenie.

Jedne z najintensywniejszych kampanii, dotyczących dobrostanu zwierząt gospodarskich prowadzi klub GAJA, założony w Polsce w 1988 roku [www.klubgaja.pl]. Organizacja ta walczy o podniesienie dobrostanu zwierząt przez akcje informacyjne, edukacyjne, publikacje, lobbing itp. Działalność Klubu GAJA ma m.in. za zadanie podnosić świadomość konsumentów w zakresie dobrostanu zwierząt. Klub realizuje wiele kampanii, w tym większą dotyczących zwierząt gospodarskich np.:

- Czy wiesz co jesz? Kampania ma na celu m.in. upublicznienie wyników monitoringu instytucji publicznych pod kątem przestrzegania prawodawstwa w zakresie hodowli, transportu i uboju zwierząt, budowanie świadomości konsumentów, zapewnienie dostępu do informacji o alternatywnych towarach produkowanych z poszanowaniem dobrostanu zwierząt (mięso bez okrucieństwa).
- Zwierzę nie jest rzeczą. Kampania dotycząca ochrony zwierząt w Polsce, w ramach której zorganizowano kilka ogólnopolskich akcji, konferencji, spotkań i debat (m.in. z Marszałkiem Sejmu), opublikowano kilkaset informacji w mediach. Ponadto, zebrano 600 tysięcy podpisów pod petycją skierowaną do Marszałka Sejmu, której część postulatów uwzględniono w nowej ustawie o ochronie zwierząt z 1997 roku.
- Kurka wolna (we współpracy z europejską organizacją Eurogroup for Animals). Kampania dotycząca dobrostanu brojlerów kurzych szczególnie w intensywnych systemach chowu.

Inicjatywy promujące dobrostan zwierząt skierowane do producentów rolnych w Polsce są nieliczne. Poza szkoleniami z zakresu minimalnych warunków utrzymania zwierząt, respektujących normy dobrostanu, wymienić należy jedynie portal AgroWeb Poland, który powstał w 1999 roku jako internetowy portal i serwis rolniczy, zawierający informacje na temat dobrostanu zwierząt w tym regulacji prawnych w zakresie chowu zwierząt, transportu, uboju i rolnictwa ekologicznego. Strona zawiera również informacje o aktualnych wydarzeniach promujących dobrostan, a także udostępnia teksty publikacji naukowych z tego zakresu [www.agroweb.pl]

WNIOSKI I REKOMENDACJE

1. Z badań wynika, że wiedza konsumenta na temat problemów dobrostanu zwierząt jest znikoma, dlatego istnieje wyraźna potrzeba jej budowania, aby konsument, który ostatecznie decyduje o tym co kupuje, mógł świadomie zdecydować o wyborze produktów respektujących dobrostan zwierząt.
2. Ze względu na brak w Polsce standardów zawierających podwyższone normy dobrostanu zwierząt (za wyjątkiem rolnictwa ekologicznego), istnieje potrzeba tworzenia podwyższonych standardów dobrostanu na wzór doświadczeń europejskich, ponieważ nie jest możliwe wprowadzenie ulepszeń we wszystkich problematycznych normach do ogólnej legislacji unijnej oraz krajowej.
3. W poszczególnych państwach Unii Europejskiej, krajowe regulacje dotyczące dobrostanu zwierząt, z reguły nie wykraczają poza poziom wyznaczony przez ramy prawa Wspólnoty. Jednakże na wzór doświadczeń niektórych państw takich, jak: Szwecja, Niemcy i Wielka Brytania, można wykorzystać legislację krajową na doprecyzowanie i uzupełnienie bardzo ogólnych regulacji zawartych w prawie europejskim.

LITERATURA

- Benson G.J., Rollin B.E. 2004: The well-being of Farm Animals. Challenges and Solutions. Backwell Publishing.
- Broom D.M. 1996: Animal welfare defined in terms of attempts to cope with the environment. *Acta Agr. Scand. Animal Science*, Supplement, nr 27, s. 22-28.
- Cozzi G., Brscic M., Gottardo F. 2009: Main critical factors affecting the welfare of beef cattle and veal calves raised under intensive rearing systems in Italy: A review. *Ital. J. Anim. Sci.*, vol.8 (suppl. 1), s. 67-80.
- Duncan I.J.H. 1996: Animal welfare defined in terms of feeling. *Acta Agr. Scand. Animal Science*, Supplement, nr 27, s. 29-35.
- Econ Welfare 2009: Report on (dis) advantages of current animal welfare standards for animals, based on the main findings of EU and national research projects. Chapter 3. Dairy Cows, s. 39-70, Autorzy rozdziału: Malak-Rawlikowska A., Gębska M., Majewski E.
- Herbut E., Walczak J. 2004: Wpływ środowiska na dobrostan zwierząt. *Zeszyty Naukowe Przeglądu Hodowlanego*, nr 73, s. 19.
- Pisula W. 1999: Dobrostan zwierząt użytkowych, wybrane zagadnienia psychologii zwierząt. *Przeгляд hodowlany*, nr 1.
- Reklewski Z. 2003: Systemy utrzymania i zarządzania stadem bydła mlecznego uwzględniające dobrostan zwierząt. *Zeszyty Naukowe Przeglądu Hodowlanego PTZ*, nr 71, s. 36.
- Rossi E., Marin A., Pozza G., Stefani A., Moro L., Ravarotto L. 2006: Principali problematiche relative al benessere animale nell'allevamento del vitellone da carne. Centro di referenza nazionale sul benessere animale dell'Istituto Zooprofilattico Sperimentale delle Venezie.
- Walczak J. 2003: Wpływ poziomu dobrostanu na wyniki produkcyjne w utrzymaniu trzody chlewnej. *Wiadomości Zootechniczne*, R XLI, nr 3-4, s. 21-30.
- www.klubgaja.pl
- www.agroweb.pl

Agata Malak-Rawlikowska, Monika Gębska, Edyta Spaltabaka

SOCIAL AND LEGAL ASPECTS OF UPGRADING DAIRY WELFARE NORMS
IN SELECTED EUROPEAN COUNTRIES AND IN POLAND

Summary

The paper presents an overview of law, private standards and European initiatives for the welfare of dairy cattle, and the Polish experience in this field. There are also presented the attitudes of consumers, NGOs and retailers towards the animal welfare issues. It was found that consumers want animals to be treated humanely, but do not have sufficient knowledge about problems of their welfare. The most important dairy cow's welfare aspects are, for example, access to pasture, avoidance of tethering, stunning efficiency. EU legislation on animal welfare is very general, many of the key problems do not have complete, precise solutions. The national legislation of the majority EU countries do not go beyond the EU law frames. Increased standards are in force in the Swedish, German and British legislation. There are many private standards implementing higher animal welfare standards in European Union. Polish experience in this area are very poor.

Adres do korespondencji:
dr inż. Agata Malak-Rawlikowska
dr inż. Monika Gębska
mgr Edyta Spaltabaka
Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie
Katedra Ekonomiki i Organizacji Przedsiębiorstw
ul. Nowoursynowska 166, 02-787 Warszawa
tel. (22) 59 342 20, 59 342 40, 59 342 19
e-mail: agata_malak_rawlikowska@sggw.pl
monika_gebska@sggw.pl
edyta_spaltabaka@sggw.pl